

УДК 159.944.4+355.01-057.36+616.891.6

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.1.13>

Кириченко Віктор Васильович,

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка
ORCID ID: 0000-0002-5210-6304

Кротюк Катерина Андріївна,

аспірантка кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка
ORCID ID: 0000-0003-3237-6494

ДИНАМІКА ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ

DYNAMICS OF THE VALUE-SENSE SPHERE OF SERVICEMEN IN THE CONDITIONS OF COMBAT OPERATIONS

У статті обґрунтовується актуальність та доцільність проведення психологічних досліджень у напрямку військової психології. Адже особливості несення служби мають значний вплив на фізичні та духовні властивості військовослужбовців, випробовують їх здатність активно протидіяти екстремальним, вкрай небезпечним для життя чинникам, зберігати волю і рішучість. До того ж тривалий, інтенсивний досвід участі в бойових діях зумовлює зміну внутрішньої картини світу військовослужбовців, їх життєвих смислів, трансформацію вже сформованої системи цінностей, актуалізує комплекс специфічних потреб. Військовослужбовці намагаються співвіднести власні цінності з новим оточенням, віднайти смисл виконувати новий вид військової діяльності та, головне, відшукати сенс власного буття. В свою чергу, повернення до мирного життя військовослужбовців-учасників бойових дій складніше відбувається при непорозумінні з оточуючими та близькими людьми. Набуті в бою цінності та смисли часто не співпадають зі світосприйняттям соціуму, що породжує кризові явища розвитку ціннісно-смиислової сфери, відбувається злам та подальше «роздвоєння» ціннісно-смислових орієнтацій. Внаслідок численних кризових ситуацій ціннісно-смишлова сфера військовослужбовців-учасників бойових дій зазнає значних змін, тобто реструктуризується, що може мати як конструктивний, так і деструктивний розвиток. Конструктивний розвиток військовослужбовців-учасників бойових дій зумовлює адаптивність до екстремальних умов несення служби та є причиною посттравматичного зростання. Водночас, деструктивний розвиток формує дезадаптивність військовослужбовців до бойових умов, є причиною психофізіологічних порушень та розвитку посттравматичного стресового розладу. Якщо при посттравматичному зростанні психологічна підтримка військовослужбовців-учасників бойових дій може надаватись як підтримуюча робота з метою їх подальшого саморозвитку та самовдосконалення, то при визначенні посттравматичного стресового розладу – психологічна допомога є більш глибокою та вимагає детального опрацювання психологічних кризових подій.

Ключові слова: військовослужбовці-учасники бойових дій, ціннісно-смишлова сфера, посттравматичне зростання, посттравматичний стресовий розлад.

The article substantiates the relevance and feasibility of conducting psychological research in the field of military psychology. After all, the peculiarities of service have a significant impact on the physical and spiritual properties of military personnel, test their ability to actively counteract extreme, extremely life-threatening factors, and maintain their will and determination. In addition, the long, intense experience of participating in combat operations causes a change in the internal picture of the world of servicemen, their life meanings, transforms the already formed system of values, and actualizes a set of specific needs. Servicemen try to correlate their values with the new environment, find the meaning of performing a new type of military activity and, most importantly, find the meaning of their own existence. In turn, returning to civilian life for military personnel who have participated in combat is more difficult when there is a misunderstanding with others and loved ones. The values and meanings acquired in combat often do not coincide with the worldview of society, which gives rise to crisis phenomena in the development of the value-sense sphere, and leads to a breakdown and further "bifurcation" of value-sense orientations. As a result of numerous crisis situations, the value-sense sphere of servicemen participating in combat operations undergoes significant changes, i.e., restructuring, which can have both constructive and destructive development. Constructive development of servicemen participating in combat operations leads to adaptability to extreme conditions of service and causes post-traumatic growth. At the same time, destructive development shapes the maladaptive nature of military personnel to combat conditions, causes psychophysiological disorders and the development of post-traumatic stress disorder. While in the case of post-traumatic

growth, psychological support for military personnel participating in combat operations can be provided as supportive work for their further self-development and self-improvement, in the case of post-traumatic stress disorder, psychological assistance is more profound and requires a detailed study of psychological crisis events.

Key words: *military personnel participating in combat operations, value-sense sphere, post-traumatic growth, post-traumatic stress disorder.*

У контексті сучасних подій в Україні, пов'язаними із захистом територіальної цілісності та суверенітету нашої держави, вагомим значення набуває психологічна проблематика військової сфери. Специфічність військової діяльності пов'язана з постійним ризиком, застосуванням зброї, досягненням поставлених завдань командування, іноді навіть ціною самопожертви. Бойові дії, які відбуваються в зоні проведення ООС та з лютого 2022 року на усій території України, що межує з російською федерацією та Республікою Білорусь, характеризуються сильною напруженістю та високою інтенсивністю. Останнім часом військові психологи звертають увагу на необхідність детальної діагностики психічного здоров'я військовослужбовців, які брали участь в бойових діях, та вказують на важливість розробки стандартів підтримки їх психологічного здоров'я та подолання гострих стресових розладів, спричинених війною. Вкрай необхідними стають практичні знання щодо бою, психологічної стійкості, переживання постійного стресу та можливий їх вплив на психічне здоров'я, адаптацію до мирного життя особового складу.

Участь людей в діяльності, перебіг якої відбувається в екстремальних та небезпечних умовах, значною мірою здатна змінювати їх внутрішню картину світу, життєві смисли, трансформувати вже сформовану систему цінностей, актуалізувати комплекс специфічних потреб. Гостро проявляється потреба бути почутим, оціненим, психологічно захищеним. Психіка військовослужбовців-учасників бойових дій ніби оголюється, стає особливо чутливою до несправедливості та негативних людських вчинків. Якщо вище перераховані тенденції і особливості психічного життя ветеранів війни не будуть враховані в роботі з ними, це може зумовити виникнення складних психологічних та соціальних наслідків.

Повернення до мирного життя військовослужбовців-учасників бойових дій складніше відбувається при непорозумінні з оточуючими та близькими людьми. Цінності та смисли набуті в бою часто не співпадають зі світосприйняттям соціуму, що породжує кризові явища розвитку ціннісно-сміслової сфери, відбувається злам та подальше «роздвоєння» ціннісно-сміслових орієнтацій. Таке внутрішнє протиріччя є додатковим чинником розвитку дезадаптації, ПТСР та інших

психологічних порушень. Емпіричне дослідження динаміки цінностей та особистісних змін О. Левенець [3, с. 101] доводить, що 68% військовослужбовців-учасників бойових дій прагнуть схвалення, шанобливого ставлення, соціального визнання від оточуючих, покращення комунікації з соціумом та підвищення соціального статусу. А головна ціннісна дилема виникає тоді, коли військовослужбовець виконував небезпечні бойові завдання, ризикував життям і здоров'ям, а на мирній території суттєвих соціальних змін не відбулося. В свою чергу аналіз результатів дослідження структури цінностей О. Колесніченко [2, с. 68] доводить, що для військовослужбовців надзвичайно важливою є професія, яка задовольняє їх загальні потреби. Але при цьому, військовослужбовці не сприймають професійну діяльність в якості подальшого кар'єрного росту, самовдосконалення і розвитку, тобто, більше орієнтовані на результат. Таке низьке осмислення та ставлення до військової служби, тим паче в бойових діях, в подальшому може призводити до гострих стресових розладів, посттравматичного синдрому та депресії. О. Колесніченко [2, с. 68] емпірично дослідивши цю проблематику, пропонує такі типи ціннісної сфери військовослужбовців:

- 1) «пасіонарій» (2,19%) – прагнення боротися за щастя інших;
- 2) «той, хто прагне не виходити із зони комфорту» (74,32%) – бажання спокійного, розміреного життя без особливих зусиль;
- 3) «романтик» (3,82%) – відкидання власних потреби та переконань заради загального блага та задоволеності близьких людей;
- 4) «формальний військовослужбовець» (4,37%) – виконання службових обов'язків і наказів командування без глибокого осмислення особливостей професійної діяльності;
- 5) «самообмежений/рутинний» (15,30%) – постійне намагання покращити власне життя без загальної задоволеності цим.

Аналогічну динаміку ціннісно-сміслової сфери військовослужбовців-учасників бойових дій простежує Я. Мацегора [4, с. 96]. Проведене пілотажне дослідження військовослужбовців-учасників бойових дій доводить, що у 10,22% респондентів мають ознаки ПТСР, в інших 89,78% – не виявлено. У військовослужбовців-учасників бойових дій, які мають ознаки ПТСР

мають більш глибокі зміни ціннісно-сислової сфери. Надаючи глибокий сенс та цінність власному героїзму та боротьбі з ворогом, військовослужбовець очікує схвалення, емоційну, соціальну підтримку від референтних осіб та суспільства. Якщо з певних причин цього не стається, відбувається розвиток ПТСР військовослужбовців-учасників бойових дій.

На думку Т. Титаренко [1, с. 109] досвід психологічного та фізичного травмування може мати вплив на таких особистісних рівнях:

1) соціально-психологічному: зниження прагнення до співробітництва, емпатії та довіри до оточення;

2) ціннісно-сислового: нездатність пошуку нових життєвих цілей, відсутність надання сенсу діяльності;

3) індивідуально-психологічному: деструктивні зміни на психологічному рівні, зниження адаптивності та відчуття спустошення.

В результаті теоретичного вивчення проблем ціннісно-сислової сфери військовослужбовців, ми бачимо недостатнє вивчення особливостей розвитку цінностей та сенсів військовослужбовців, проблеми втрати їх осмисленості та значущості, а також їх зміни внаслідок впливу бойових дій. Тому з метою подальшого емпіричного

дослідження розвитку ціннісно-сислової сфери військовослужбовців-учасників бойових дій ми пропонуємо авторську модель, яка певним чином пояснює динаміку ціннісної свідомості військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях (рис. 1).

Враховуючи специфіку військової діяльності та особливості військового колективу як окремої соціально-професійної групи ми виділяємо 3 групи ціннісних та смислових орієнтацій військовослужбовців:

1) загальнолюдські (моральні, духовні) – відображають цінності і сенси суспільства на основі розвитку історичних умов та культури, що передаються в процесі виховання та навчання (здоров'я, щастя, кохання, доброта, повага до батьків, толерантність до оточуючих, право на життя тощо)

2) особистісні – осмислені і значущі ціннісно-сислові орієнтації, які визначаються для особистості в результаті саморефлексії власного досвіду та майбутніх перспектив (розвиток, матеріальна забезпеченість, емпатія, потреба в самоповазі, саморозвитку тощо);

3) професійні (військові) – ціннісно-сислові орієнтації, які базуються на відображенні вимог професійного середовища та надання їм значення для визначення себе як фахівця. В нашому

Рис. 1. Структурно-логічна модель розвитку ціннісно-сислової сфери військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях

випадку, так як військовий колектив є закритою професійною групою, військовослужбовець повинен приймати вимоги Статуту ЗСУ, нормативних документів, військових традицій для активного включення в себе у військовий колектив та діяльність загалом (обов'язок перед державою з метою захисту територіальної цілісності та суверенітету, колективізм, жертвність, альтруїзм, героїзм, честь і гідність тощо).

Аналізуючи розроблену структурно-логічну модель дослідження розвитку ціннісно-сислової сфери військовослужбовців-учасників бойових дій, варто роз'яснити механізм військової служби та виконання службових обов'язків безпосередньо в зоні бойових дій.

Військова діяльність у пунктах постійної дислокації (військові частини в тилу) передбачає постійне і безперервне виконання службових обов'язків на місцях, виконання наказів командування, вимог і правил згідно з військовим Статутом, положеннями та наказами ЗСУ, несення служби в добових нарядах тощо. Проте в бойових підрозділах така діяльність завжди ускладнена багатьма важливими чинниками.

Військовослужбовці, які прибувають до зони бойового зіткнення, зазнають численних психофізіологічних травматизацій. Адже до тилкових службових обов'язків додається постійна загроза життю і здоров'ю, негайне виконання бойових наказів, одночасне використання зброї та слідування за стратегією бою, швидка зміна бойової обстановки, погодно-кліматичні умови, відсутність сну та звичних санітарно-гігієнічних умов, зміна харчування та мінімізація відпочинку. Екстремальні умови несення служби посилюються такими кризовими подіями, як: спостереження за каліцтвами, пораненнями побратимів та жорстокими картинами гибелі ворога, бажанням помститись та страх власної смерті, відчуттям громадянського, чоловічого, військового обов'язку та постійним сумом за близькими.

Сама ж активність військовослужбовців та чітка усвідомленість їх дій в бою залежить від двох чинників:

1) зовнішні – підтримка та повага суспільства, підтримка та розуміння сімей військовослужбовців специфіки їх діяльності, довірливі стосунки з командиром в межах чіткої субординації, проведення успішного бойового злагодження, чітке розуміння військових обов'язків і особистих завдань, вдале користування зброєю та військовою спеціальною технікою, налагоджена комунікація між всіма членами військового бойового підрозділу, які базуються на підтримці, дружбі і довірі;

2) внутрішні – мотивація до виконання будь-яких завдань, чітке усвідомлення власної ролі та місії в даному підрозділі та збройного конфлікту загалом, адаптивність до незвичних, часом екстремальних умов, перевага окремого типу нервової системи та особливості когнітивної та емоційної сфери.

Наведена вище структуризація чинників впливу на бойовий дух військовослужбовців пояснює їх конструктивний вплив на психологічне здоров'я. В протилежному випадку, якщо будь-який з чинників матиме деструктивний зміст (буде відсутнім або діятиме з негативним забарвленням), – це буде впливати на боєздатність військовослужбовців-учасників бойових дій. Варто зазначити, чим більше таких факторів буде нівельовано або негативно сформовано, тим сильнішим буде такий вплив.

Тому, перебування військовослужбовців-учасників бойових дій в таких екстремальних чи психологічно кризових подіях зумовлює виникнення бойового стресу та дистресу.

Сам стрес являє собою реакцію організму на зовнішні чинники (стрес-фактори). Він зумовлює мобілізаційну дію на психофізіологічний стан людини (серцево-судинна, ендокринна, дихальна, м'язово-рухова системи та психічні функції уваги, мислення), активізуючи всі життєво-важливі функції організму для його подолання. Помірна дія стресу чинить більш конструктивний вплив на фізіологічний стан людини, оскільки така активізація психофізіологічних реакцій призводить до самоорганізації та зосередження, активізації мислення, підвищення захисних функцій, вибору правильної стратегії поведінки, активізації діяльності.

Якщо звичайний вплив стрес-факторів на особистість є переважно короткотривалим, то бойовий стрес не тільки супроводжує військовослужбовців впродовж всієї ротації до зони бойових дій, а є більш інтенсивним та психотравмуючим. Бойовий стрес є психічним станом людини, яка відображає саме вплив бойових стрес-факторів, зміни поведінкової діяльності, адаптації до незвичних умов життєдіяльності та реакції на бойові стимули. Військовослужбовці-учасники бойових дій в будь-якому випадку зазнають впливу такого стресу, проте може він виражатись від легкого до важкого ступеню прояву. Якщо при легкому прояві бойового стресу військовослужбовці-учасники бойових дій частіше відчувають певні психофізіологічні порушення (надмірна пильність, тривожність, слабкість, невпевненість в собі, порушення сну та харчування, мови, зору та

слуху, виснаження, апатія тощо), то при важкому прояві додаються поведінкові порушення військового порядку (дезертирство, погроза суїциду чи вбивства побратимів, умисне самоушкодження або свідоме ігнорування хвороби, ухиляння від виконання наказу, вживання алкогольних чи наркотичних речовин (можливе поєднання) тощо).

Дистрес, як один із видів психологічного травмування військовослужбовців-учасників бойових дій, чинить більш деструктивну дію на психосоматичне здоров'я та стає хронічним. Дистрес виникає при частковій або повній відсутності захисних механізмів людини, накопиченні фізичної та емоційної втоми, почутті безсилля та безнадійності впродовж тривалого періоду часу. Симптоматика дистресу є дещо схожою із бойовим стресом, але якщо останній проявляє більш травмуючу дію, то дистрес деструктивно та згубно впливає на самопочуття людини, є причиною виникнення хвороб, пов'язаних із серцево-судинною, імунною системами, порушеннями травлення, репродуктивної функції, виникненню психічних хвороб (до прикладу, істерії, важкої депресії, панічних атак).

В будь-якому випадку, переживання і бойового стресу, і дистресу психологічно травмує військовослужбовців-учасників бойових дій. Гостро переживаючи всі кризові та екстремальні ситуації, військовослужбовці-учасники бойових дій починають переосмислювати власне життя, разом з тим змінюють власну значущість до попередньо набутих цінностей та смислів.

Реструктуризація та подальша динаміка ціннісно-сислової сфери військовослужбовців-учасників бойових дій може відбуватися у двох векторах розвитку: адаптивності (конструктивний) та дезадаптивності (деструктивний).

Адаптивність поведінки військовослужбовців-учасників бойових дій формується завдяки вчасному вибору адекватних форм реагування на життєві кризові зміни. Вона формується на основі вдало опрацьованого минулого досвіду, довіри до командування, особистісних характеристик та свідомої психологічної підготовки до можливих загроз та небезпек. Адаптивність військовослужбовців-учасників бойових дій проявляється в хоробрості, сміливості, рішучості, мужності та відвазі, внутрішній психологічній та фізіологічній змобілізованості, здатності до комунікації та колективізму.

Індивідуально-психологічні особливості, досвід переживання травмуючих ситуацій, підтримка рідних та близьких, згуртований колектив та вдале командування – все це зумовлює адаптивність військовослужбовців до бойових

умов, конструктивний особистісний розвиток та посттравматичне зростання. Це процес конструктивних змін особистості через переживання нею складних кризових обставин. Військовослужбовці, перебуваючи в зоні бойових дій, можуть повернутись не тільки до попередніх форм поведінки, а й здійснити якісне покращення життєдіяльності, розпочати цінувати кожен прожиту хвилину та присутність близьких людей, набуті життєвої мудрості, підвищити власну самооцінку та особистісно саморозкритись. Тому часто ми можемо спостерігати випадки блискавичного професійного просування по службі або успішний розвиток діяльності, не пов'язаний із військовою сферою.

Водночас, дезадаптивність поведінки формується при повній психологічній та частково професійній неготовності військовослужбовців до змін та виконання бойових завдань в небезпечних умовах. Така поведінка якщо не є наступним етапом виникнення високого рівня тривожності, прояву бойового стресу та втоми, то своєрідним протестом проти викликів бою та життєвих криз. Симптомами дезадаптивності можна вважати агресивність, апатію, депресію, зниження активності, відсутність бажання йти на контакт з побратимами, відмову від виконання наказу, порушення статутних вимог, вживання алкогольних та наркотичних речовин.

При повному непорозумінні з оточенням та командуванням, високою особистісною тривожністю, слабкістю характеру відбувається дезадаптивність військовослужбовця з його подальшим деструктивним розвитком та, як наслідком, посттравматичним стресовим розладом. Це психічний розлад, який виникає внаслідок переживання складних екстремальних подій, які неможливо самостійно осмислити і прийняти. Характерною особливістю розвитку ПТСР особистості є довготривалість та відтермінованість у виявленні симптомів. Для військовослужбовців-учасників бойових дій симптоматика ПТСР передбачає надмірну збудливість, відстороненість від інших, уникнення соціальних контактів, повторювані жахливі сновидіння, флеш беки, емоційне оніміння, полохливість від раптових звуків. Як наслідок, формується гострий стресовий розлад, проявляються ознаки порушення психіки та формується девіантна поведінка.

При посттравматичному зростанні ціннісна підтримка може надаватись з початком надання психологічної допомоги військовослужбовцям-учасникам бойових дій. Психолог має підтримувати прагнення військовослужбовців до

саморозвитку, самовдосконалення, гармонійного планування життєвих планів. У другому випадку, визначенні посттравматичного стресового розладу, необхідна постійна присутність психолога з метою психокорекційної, психотерапевтичної роботи залежно від складності прояву посттравматичних ознак. Ціннісна підтримка має надаватися наприкінці роботи, за подолання основних психічних та психологічних порушень, будучи допоміжним впливом реабілітації військовослужбовців та поверненні до мирного життя.

Висновки з проведеного дослідження. У кризових ситуаціях, зокрема під час участі в бойових

діях, відбувається кардинальна трансформація ціннісних орієнтацій та особистісних смислів. Військовослужбовці намагаються співвіднести власні цінності з новим оточенням, віднайти смисл виконувати новий вид військової діяльності та, головне, відшукати сенс власного життя, надати йому осмисленості, особливо в умовах війни, де сенс життя втрачається. В умовах бойових дій військовослужбовці можуть або повністю втратити значущі цінності та смисли, або ж здійснити успішну внутрішню трансформацію та зберегти висхідний вектор зростання особистості за умови професійного психологічного супроводу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи / М. М. Слюсаревський, Л. А. Найдюнова, Т. М. Титаренко, В. О. Татенко, П. П. Горностай, О. М. Кочубейник, Б. П. Лазоренко. Київ: Талком, 2020. 318 с.

2. Колесніченко О. С. Засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців : монографія. Харків : ФОП Бровін О. В., 2018. 488 с.

3. Левенець О. А. Динаміка особистісних змін та ціннісних орієнтацій учасників бойових дій. Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2016 р.) : у 2 ч. / [ред. кол. : В. В. Черней, М. В. Костицький, О. І. Кудерміна та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 100–102.

4. Мацегора Я. В. Особливості ціннісно-сміслової сфери військовослужбовців-учасників бойових дій. Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2016 р.) : у 2 ч. / [ред. кол. : В. В. Черней, М. В. Костицький, О. І. Кудерміна та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 95–98.